

АМИР ТЕМУР АЖДОДЛАРИ

(Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридан
терма-таржима)

Форс тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар муаллифи
ОМОНУЛЛА БЎРИЕВ

Масъул муҳаррир:
АСОМИДДИН ЎРИНБОВЕВ
тарих фанлари доктори

Қомуслар Бош таҳририяти
Тошкент

Таҳририят мудири М. АМИНОВ
Мухаррир А. АБДУРАҲИМОВ

Бадий муҳаррир Ҳ. МЕҲМОНОВ
Техник муҳаррир Д. МАҚСУДОВА

А $\frac{0403000000}{358-92}$ 92

© Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.

Теришга берилди 1992.05.10. Босишга рухсат этилди 1992.11.12. Қоғоз бичими 60×90^{1/16}. Нашриёт-ҳисоб табоғи 2,2. Тиражи 100 000. Буюртма № 7350. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат комитети Тошкент матбаа комбинатининг ижарадаги корхонасида терилиб Тошкент картография фабрикасида босилди.

Қомуслар Бош таҳририяти, ГСП, Жуковский кўча, 52-уй.

КИРИШ

Амир Темур кўрагон, ўз даври тарихчилари қаламида, ҳазрат Соҳибқирон, Ўрта Осиёда мўғулларнинг қарийб 150 йиллик ҳукмронлигини тугатиб буюк давлат тузган, оламга донғи кетган ва зафарлари тарих зарварақларида битилган жаҳонгир султон.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари тарихига бағишланган асарларнинг дастлабкилари ҳали Соҳибқирон тириклигидаёқ ёзилган бўлиб, бу анъана кейинчалик, унинг ўғли Шохрух салтанати даврида ҳам давом этди. Тарихчилар Низомуддин Шомийнинг «Зафарнома», Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ат-таворих», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Фасих Аҳмад Хавофийнинг «Мужмали Фасихий», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла ас-саъдайн», Ибн Арабшоҳнинг «Ажоиб ал-мақдур» каби асарлари ўша даврнинг қимматли ёзма манбалари ҳисобланади. Бу тарихий асарлар мазмун жиҳатдан битта мавзу — Темур ва темурийлар тарихини ўз ичига олади, баъзи ҳолларда бир-бирини тузатади ва тўлдиради ҳам.

Шарафуддин Али Яздий Эроннинг Язд шаҳри яқинидаги Тафт қишлоғида дунёга келди ва илм-фан мухлислари назарида кенг савияли олим сифатида танилди. У тарихнависликдан ташқари яна фалсафа, фалакиёт, адабиёт ва тасаввуфга оид асарлар ҳам ёзган. Бироқ тарихда, асосан, «Зафарнома» асари билан машҳур бўлиб қолди.

«Зафарнома»нинг ёзилиш тарихи Шохрухнинг ўғли, Форс ўлкасининг ҳукмдори Иброҳим Султон (вафоти 1435 й.) номи билан боғлиқ. Шаҳзода бобоси Амир Темур ҳақида бир мукамал ва ҳаққоний тарих битиб қолдирмоққа аҳд қилади. У дастлаб, ўз даврида Темурга бағишлаб ёзилган барча асарларни жамлашга киришади, тўғрилиги ҳақида гумонсирраган маълумотларни мушоҳидлар воситасида синчиклаб текширтиради ва ҳ. к. Ниҳоят маълумотлар тўпланиб таҳрирдан ўтгач, Али Яздийга уларга бадий жиҳатдан шакл бериб, форс тилида тўла бир китоб қилиш топширилган ва бу ишга 822/1419 йили киришилганлиги унинг «Муқаддима» қисмида қайд этилган (в. 76). Шу билан бирга, тарихчи Абдураззоқ Самарқандий «Зафарнома» 828/1424—25 йили ёзиб тугалланди, деб ёзади. Демак, китоб олти йил давомида ёзилган бўлади. Асар аниқ маълумотларга бойлиги ва юксак бадий

махорат билан ёзилганлиги сабабли, ўз даврида ҳам, кейинчалик ҳам доим назар-эътиборда бўлиб келди.

Мақсадимиз, Амир Темурнинг аждодлари ҳақида ёзиш бўлганлиги учун биз «Зафарнома» даги ана шундай хабарларга тўхтаб ўтмоқчимиз.

Иброҳим Султон «Зафарнома»ни ёзишга фармон берганида Соҳибқироннинг жанг-жадалларини ўқиган киши табиийки, унинг насл-насаби билан ҳам кизиқади, деган хулосага келган бўлиши керак. Зеро, «Зафарнома»га ёзилган каттагина кириш қисм — «Муқаддима» бунга исботдир. Унда Али Яздий шахзода Иброҳим Султон ушбу тарихда Амир Темур насаби то Одам-Атогача етказилишини талаб қилганлигини таъкидлаб ўтади. Шу сабабдан, «Муқаддима»да мақсад бир мунча кенгрок қўйилган бўлиб, анча узоқ тарихий давр камраб олиган. Али Яздий ушбу кириш қисмда Амир Темур турк султонлари оиласидан ва улуг ҳоқонлар хонадонидан эканлигини ҳисобга олиб, у сўз баёнини туркий султонлар шажарасига қаратганини ҳам эслатиб ўтган. Шу муносабат билан Чингизхоннинг сиёсий майдонга келиши, Ўрта Осиёни забт этиши, Чигатой улуси ҳукмдорлари ҳам тавсифлаб ўтилган.

Ҳозирги вақтда илм-фанда Амир Темур аждодлари ҳақида ёзилган ишлар қисқа эслатмалар ва илмий мақолалардан иборат. Улар орасида А. З. В. Тўғон, Ж. Е. Вудс ва А. А. Семёнов мақолаларини кўрсатиш мумкин.

Маълумки, Амир Темур аждодлари шажарасига оид маълумотлар қандайдир манбаларга таянган ҳолда ёзилгандир. Ушбу мавзуга оид манбаларнинг бир хили туркий-мўғул ёзма маълумотларидан иборат бўлса, бошқа бир қисмини араб алифбосида ёзилган асарлар ташкил қилади.

Туркий-мўғул манбалар жумласига «Мўғулларнинг яширин тарихи» (625—626/1228 йили ёзилган) номли асарни, шунингдек туркий султонлар шажараси ҳақида сўз борадиган турли манбаларни киритиш мумкин.

Мусулмон манбаларидан дастлабкиси машҳур олим Рашид ад-Дин Фазлуллоҳ ибн Имод ад-Давла Абулхайр Ҳамадонийнинг (645/1247—48—718/1318 йиллар) «Жомий ат-таворих» (700/1300—710/1310 йилларда ёзилган) номли асаридир. Тўрт катта қисмдан иборат бу қимматли манбанинг уч қисми умумий тарих ва охириги тўртинчи қисми («Сувар ал-ақолим») географияга оид бўлган. Халқлар тарихи мавзуйи бу асарнинг иккинчи, айниқса, «Шуоби панжгоно» деб аталувчи учинчи қисмидан ўрин олган; туркий подшоҳлар шажараси ҳам ана шу учинчи қисмда берилган. «Жомий ат-таворих» кейинги даврларда ёзилган бир қанча тарихий, айниқса туркий султонлар шажарасига бағишлаб ёзилган асарлар учун бош манба вазифасини ўтади.

15-асрда туркий султонлар шажарасига Амир Темур аждодлари ҳам илова қилинган асарлардан бири «Муизз ал-ансоб» дир. Унинг муаллифи Темурийлар саройи тарихчиларидан бири бўлса керак, деб тахмин қилинади. «Муизз ал-ансоб»да Рашид ад-Диннинг «Жомий ат-таворих» асаридаги туркий султонлар ҳақида ёзилганларга Амир Темур аждодлари ва темурийлар хонадони тўғрисида маълумотлар қўшимча қилинган.

Амир Темур аждодлари ҳақида маълумот берувчи яна бир манба, бу Ҳофиз Абурунинг «Зубдат ат-таворих» асари. Ҳиротлик тарихчи Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид (лақаби Ҳофиз Абуру; вафоти 830/1427 й.) дастлаб Амир Темур хизматида бўлиб, кейинчалик Шоҳрух саройида таниқли тарихчи эди. Унинг «Зубдат ат-таворихи Бойсунғурий» («Бойсунғур тарихининг саралари») асарида Амир Темур ва Шоҳрух юришлари баён этилган. Бу асар муаллифнинг «Мажмаъ ат-таворихи султония» («Султонлар тарихи мажмуаси») номли тўрт жилдлик йирик тарихий асарининг (826/1423—830/1427 йилларда ёзилган) тўртинчи жилдидир.

«Зубдат ат-таворих»да Амир Темур аждодлари куйидагича тавсифланган:

Султонлар султони Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағой-нўён ибн амир Буркул ибн амир Илангиз-нўён ибн амир Ийжил-нўён ибн амир Қарачор-нўён ибн амир Суғу-сичон (Чечан) ибн амир Эрдамчинўён ибн амир Қачулой-нўён (Қочули) ибн Туманойхон (Туманохон) ибн Бойсунғурхон ибн Қайдухон ибн Дутумманинхон ибн Бўкохон ибн Бўдончархон (Бўзунжархон) ибн Алонқуво, унинг насаби куёш нуридандир.

Ҳофиз Абуру ёзишича, шажаранинг Амир Соҳибқирон тармоғи Чингизхон аждодларидан Туманойхон (Туманохон) фарзандларидан бошлаб ажралади. Жумладан, Қабулхон жаҳонгир подшоҳ Чингизхоннинг учинчи отаси ва унинг биродари Қачулой-нўён эса, амир Соҳибқироннинг саккизинчи отасидир. Барлослар қабиласининг номи ҳам Қачулой-нўёндан бошланган. Чингизхон ўзининг иккинчи ўғли Чигатойхонни Туркистон ва Мовароуннаҳр мамлакатларига ҳукмдор қилиб тайинлаганда, амир Соҳибқироннинг бешинчи отаси Қарачор-нўён унинг лашкарбошиси бўлган ва «амир ул-умаро» («амирлар амири») деган унвон олган. Кейинчалик Чигатой улусида ҳокимият учун ички низолар кучайиб кетганлиги сабабли, Қарачор-нўённинг фарзандлари ва қавм-қариндошлари Кеш вилоятига келиб ўрнашиб, шу ерда яшаб қолганлар; унинг авлодлари ўша вилоятни бошқарганлар. Мовароуннаҳр ҳукмдорлари ҳам уларнинг ана шу ҳуқуқини сақлаб келганлар.

Ҳофиз Абуру ўз маълумотларини Соҳибқирон аждодлари шажарасидан олганлигини таъкидлаб ўтади. Демак, у юқорида қайд этиб ўтилган «Муизз ал-ансоб»дан ҳам фойдаланган. «Зубдат ат-таворих»да Қарачор-нўённинг фарзандлари кўп бўлганлиги қайд этилиб, улардан ўн тўққиз ўғилнинг номини, шу ўғиллардан тарқалган кейинги авлоднинг машҳурроқларини санаб, айримларининг шажараси то ўзи яшаб турган давргача давом эттирилган ва уларнинг қандай мавқени эгаллаб турганликлари ҳам ёзилган.

Жумладан, Қарачор-нўённинг олтинчи ўғли Ийжил-нўён бўлган ва унинг фарзандларидан бири Илангиз-нўён (Илангиз) эди. Бу нўённинг бир неча фарзандлари бўлиб, улардан бири Соҳибқироннинг бобоси Буркул-нўёндир. Унинг икки ўғли бўлган экан: бири — Балта (қўлэзмада ёзилиши ноаниқ, тахминий ўқилди), иккинчиси — Тарағой нўён, яъни Амир Темурнинг отаси.

Тарағой-нўённинг тўрт ўғли ва икки қизи бор эди: ўғиллар — (Амир) Темур, Суюрғатмиш, Оламшайх, Жўги-нўён; қизлар — Қутлуғ Туркон-оғо, Шербийқ-оғо.

Ҳофиз Абрӯ бу фарзандларнинг ёш жиҳатдан қайси бири катта ёки кичиклиги ҳақида аниқ ёзмаган. Лекин унинг, Амир Темур Шахрисабз ҳокимлигини эгаллади, деганини ҳамда туркий халқларда одат бўйича катта ўғил ота ўрнида тахтга ўтиришини (бу ҳақда Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»да айтган) ҳисобга олинса, у ҳолда Амир Темур фарзандлар орасида энг каттаси бўлади.

Ҳофиз Абрӯ ўз асарида Амир Темур аждодлари ҳақида сўз юритиш билан бирга, Соҳибқироннинг илм аҳлига жуда катта эътибор берганлигини, тарихлар, ҳикоятлар, қиссалар ва ривоятлар тингламоққа майли кўп эканлигини, тарих ва ансоб илмида, айниқса туркий, араб ва аҷам халқлари ҳақида кенг маълумоти борлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Демак, айтиш мумкинки, ана шу даврда шажарага, жумладан, туркий султонлар шажарасига кўп эътибор берилганлигига маълум даражада Соҳибқироннинг бу соҳага бевосита қизиқиши ҳам сабаб бўлгандир.

Дарвоқе, Соҳибқирон аждодлари ҳақида 15- аср бошида Ҳусайн ибн Али Шоҳ томонидан бир чизма берилганлиги ҳам маълум.

Демак, Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг «Муқаддима» қисмини ёзишда Рашид ад-Диннинг юқорида қайд этилган асарларидан, шунингдек, туркий манбалардан ҳам фойдаланган. Агар «Муизз ал-ансоб»нинг 830/1426—27 йили Шоҳрухга тақдим этилганлигини ва Ҳофиз Абрӯ «Зубдат ат-таворих» асари 826/1423—830/1427 йиллар давомида тузилганлигини эътиборга олинса, у ҳолда Али Яздий «Зафарнома»си вақт жиҳатдан бир мунча олдинроқ (822/1419—828/1424) ёзилган бўлиб чиқади. Али Яздийнинг ўзи «Муқаддима»да ҳанузгача бундай асар ёзилмаганини таъкидлаб ўтганлиги ҳам ушбу хулосани тасдиқлайди.

Амир Темур аждодлари шажарасининг битик, яъни тошга ўйиб ёзилган ёдгорлик шаклидагиси ҳам бизгача етиб келган. Бу Самарқанддаги машҳур Гўри-Амир мақбарасидаги Амир Темурнинг қош тош (нефрит)га битилган остки ва мрамарга ўйилган устки қабр тошларидаги ёзувлардир. Уларнинг арабча матни ва рус тилига таржимасини таниқли шарқшунос А. А. Семёнов илмий мақола тарзида эълон қилди (1948 йил).

Қош тошни Улуғбек қўйдирганлиги битикнинг ўзида қайд этилган, у тошни 828/1425 йили Мўғулистондан, ўша ўлкага қилган юриши чоғида олиб келган эди. Устки мрамар тош ҳам айнан бир вақтда қўйилган, дейиш мумин, чунки тошлардаги битиклар мазмун жиҳатдан деярли бир хил. Ушбу тошлардаги битикларда Амир Темур аждодлари шажараси қуйидагича келтирилган:

«Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағой ибн амир Буркул ибн Илангиз ибн амир Ийжил ибн амир Қарачор-нўён ибн амир Сўғу-чечан ибн амир Эрдамчи-барлос ибн амир Қочули ибн амир Туманай». Шундан сўнг шажара Чингизхон номи билан давом этади:

«Чингизхон ибн амир Ясугай-баҳодир ибн амир Буртон-баҳодир ибн амир Қабулхон ибн амир Туманай ибн амир Бойсунғур ибн амир Қойду ибн амир Тутумманин (Дутумманин) ибн амир Буғо ибн амир Бўзунжар; «Дутумманинхон», бул аслзоданинг отаси кимлиги номаълум, онаси эса Алонқуво бўлган; ривоятга кўра, бу ҳолат хиёнат қилиш

бўлмай, балки ҳақиқий нур воситасида юз берган ва у (нур) Оллоҳнинг шери Али ибн Абу Толиб авлодига мансуб бўлган».

Битикдаги шажаранинг охириги жумласи, яъни Али номи билан боғлиқ ривоят Ҳофиз Абурунинг юқорида қайд этилган «Зубдат ат-таворих» асаридаги шажарада ҳам, шунингдек, Али Яздий «Зафарнома»си матнида ҳам йўқ, демак у тошга битик ўйилган пайтда қўшимча қилинган. Шу билан бирга, битикни тузишда юқорида санаб ўтилган ёзма манбалардан фойдаланилгани аниқ.

«Зафарнома» муаллифи томонидан Амир Темур ота-боболарини аниқлашдан кўзланган яна бир мақсад, Соҳибқироннинг султонлар хонадонига мансуб эканлигини исботлаш бўлган. Бу ҳақда китобнинг асосий қисмида Амир Темурга бағишлаб ёзилган мадҳиянинг охириги сатрларида ўқиш мумкин:

Шундай Соҳибқирон шухрати билсанг,
Насаби ҳақида гар суриштирсанг.
Отадан отага то Одам-ато
Бори шохлик тахти узра қўймиш пой.

Тарихчи Ҳофиз Абуру ҳам Амир Темурнинг аجدодлари ҳақида сўз юритар экан, улар улуғ амирлар ва номдор султонлар эди, деб таъкидлайди.

«Муқаддима»даги маълумотлар кейинчалик ҳам ушбу мавзуда асарлар ёзишга туртки бўлди. Жумладан, Улугбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асари тўла тўкис ана шу «Муқаддима»га таяниб ёзилган. Абдулғозий Баҳодирхон (1603—1664 йиллар) «Шажарайи турк» асарида: «Шарафуддин Яздий «Зафарнома»нинг «Муқаддима»синда айтиб ўтурур»¹, деб ана шу манбадан фойдаланганини аниқ равшан таъкидлаб ўтади.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг «Муқаддима» қисмидан берилган куйидаги таржима парчада Амир Темур аجدодлари мавзуга дахлдор лавҳаларгина олинди, қисқартирилган матнлар изоҳлаб ўтилди. Таржимон изоҳлари ва қўшимчалари қуёқ ҳарфлар билан ёки қавс ичида берилди. «Зафарнома»даги Амир Темур аждодлари ҳақидаги маълумотлар ўзбек китобхонлари учун Темурийлар даври ёзма меросини, умуман туркий халқлар тарихини ўрганишда фойдадан холи бўлмас деган умиддамиз. Форс тилидан ўзбек тилига қилинган ушбу таржима Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сининг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган нодир нусхалардан бири (№ 4472) асосида амалга оширилди².

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. Нашрга тайёрловчилар Қ. Муниров, Қ. Маҳмудов, Т., 1992, 17- бет.

² Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. (фотофаксимил нашр). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А. Уринбоев. Т., 1972.

МУҚАДДИМА

Китоб аввалида (1 б — 15 б varaқлар) Оллоҳ зоти ва Муҳаммад пайғамбарга ҳамду сано; Амир Темур, Шоҳрух ва Иброҳим Султон шаънига мақтов; «Муқаддима»ни ёзишдан мақсад; тарихни ўрганишнинг аҳамияти; оламнинг яратилиши ва тузилиши; пайғамбарлар ҳақида қисқа сўз; Одам-атонинг яратилиши ва ундан тарқалган авлод; Нух пайғамбар тарихидан иборат лавҳалар берилган. Ундан сўнг матн куйидагича давом этади.

(в. 15 б) «Олам аҳлининг аксари Нух наслидандурлар, унга ва уларнинг ҳаммасига Оллоҳнинг раҳмати бўлсин. Ушбу сабабдан уни Одами соний¹ (ҳам) атайдилар. Унинг тўрт ўғли бўлган: Ёфас, Сом, Ҳом, Канъон ... (Сом, Ҳом ва Канъон ҳақида қисқа хабар берилган).

Ёфас ибн Нух, — уларнинг ҳар иккаласига (Оллоҳнинг) саломи бўлсин, — баъзилар айтадиларким, у (Оллоҳ томонидан) юборилган пайғамбардир. Унинг саккизта ўғли бўлган экан: биринчиси — Турк, иккинчиси — Хазар, учинчиси — Сақлоб, тўртинчиси — Рус, бешинчиси — Матсак, олтинчиси — Чин, еттинчиси — Камори ва уни Каймол ҳам дейдилар, саккизинчиси — Торих, Искандар Зулқарнайн² у (Нух)нинг тўртинчи ўғли авлодларидан бўлган.

Туркистон мамлакатининг ҳар бир ўлкасини унинг фарзандларидан бирининг исми билан атаганлар. Нухдан — унга (Оллоҳнинг) саломи бўлсин, — сўнг бу жамоа бир қанча йиллар Бобил шаҳрида³ яшаган. Тунларнинг бирида ҳар бир гуруҳ бошқа-бошқа тилда сўзлашадиган бўлиб қолди ва бир-бирларининг тилларига тушунмас эдилар. Шундай қилиб, улар ночор бир-бирларидан ажралдилар ва тарқалиб кетдилар; ҳар бири бир жойга бориб ўрнашди, у ерда уларнинг насли кўпайди ва ўша вилоят уларга мансуб бўлиб қолди...

Қисқаси, Ёфасни туркларнинг отаси (Абу-т-турк) атайдилар, Сомни — ажамнинг отаси (Абу-л-ажам) ва Ҳомни эса ҳиндларнинг отаси (Абу-л-ҳинд) дейдилар.

Нухнинг энг катта ўғли Ёфасдир ... (Ёфаснинг шарқ томон юриб ўша ерларда ўрнашиб қолганлиги қайд этилган).

(в. 16 б) Сўнгра эл кенгаш курдилар ва Ёфас ўғли Туркни ўзларига бошлиқ қилиб сайладилар. Турклар уни Ёфас-ўғлон дер эдилар. У Ёфас фарзандларининг энг тўнғичи бўлиб жуда оқил, одобли ва хунарманд эди. (Ёфас-ўғлон) отасининг юртини бошдан оёқ кезиб бир яхши жой топди, уни Салангой⁴ атайдилар, у ерда суви илиқ бир кичик дарё бор, тоғ ва чучук сувли булок кўп. (Ёфас-ўғлон) ўша жойда яшай бошлади ва улуғ тангрига шукрона қилди. Утов қуриш унинг ихтироларидан, турклар орасида мавжуд лақаблар унинг томонидан (берилган). У одил ва камолотли подшоҳ эди, элга кўп саховат қиларди ... (Унинг фарзандлари ҳақида ёзилган).

(в. 17 а) Нақл қилурларким Ёфас-ўғлон Каюмарс билан ҳамаср экан. У турк подшоҳларининг, Каюмарс эса ажам подшоҳларининг аввалгиси бўлган...

Келтирган парчадан маълум бўладики, туркий халқлар деганда тарихан анчагина кенг тушунчани тасаввур этмоқ

лозим. Али Яздий ҳам бу катта мавзунинг фақат ўз мақсади, яъни Амир Темурга дахлдор қисми ҳақида ёзади. У дастлаб, бир қанча туркий подшоҳлар (Алмажнахон, Дебодқўйхон, Кўкхон, Алинжахон) тўғрисида қисқа маълумот беради. Алинжахон подшоҳлиги ҳақида қуйидагилар ёзилган.

(в. 17 б) У (Алинжахон) эгизак ўғилли бўлди ва уларнинг бирига Тотор, иккинчисига эса Мўғул деб от қўйди. Ҳар иккала ўғил улғайдилар ва вилоятларни бошқариш даражасига етдилар. Уларнинг отаси қариб-қартайганида мамлакатни ўғилларига тақсимлаб, ярмини Тоторга ва (иккинчи) ярмини Мўғулга берди. Ота вафотидан сўнг ўғиллар аҳилликда эл-юрт сўрадилар. Улар тотор ва мўғулдан иборат икки тармоқ эдилар.

Муаллиф тотор табақаси ҳақида қисқа маълумот бериш билан чекланиб, асосий мавзуга, яъни мўғул табақаси тавсифига ўтади:

МЎҒУЛ ТАБАҚАСИ ҲАҚИДА СЎЗ

«Мўғул тармоғи тўққиз киши эди; уларнинг дастлабкиси Мўғулхон ва сўнггиси Элхон бўлган ва тўққизни ўшалар сонидан олганлар. Бу ҳақиқатга яқин, чунки мартабалар орасида сон жиҳатидан тўққиздан ортиқ бирорта ҳам мартаба йўқ.

Мўғулхон подшоҳлиги. Мўғулхон мамлакатнинг ўзига қарашли қисмида ҳукмронлик қила бошлади, қудратли ва шавкатли эди; салтанатни шундай бошқардики, эл эътиқоди ва розилигини қозонди. (Нихоят) бу фоний оламдан кўз юмди. Унинг тўрт ўғли бор эди: Қорахон, Озархон, Гурхон ва Ўзхон.

Қорахон подшоҳлиги. Қорахон Мўғулхон фарзандларининг энг каттаси эди, отаси ўрнига (тахтга) ўтирди ва эл сўраш билан машғул бўлди. У Қорақурумда икки тоғ бағрида, уларни Уртоғ ва Куртоғ (в. 18 а) атайдилар, яйлов ва қишлоғ тарзида яшарди.

Назм:

Қорақурум ёнида тўп бўлдилар,
Икки тоғнинг орасига кўндилар.
Уртоғ ва Куртоғ⁵ ҳар иккисин номи,
Улар яйлов-қишлоғнинг мақоми.

Мўғуллар Қорахон замонида куфр ва ширк (йўлида) шундай маҳкам эдиларки, масалан, агар фарзанд куфрда мустаҳкам, қаттиқ турмаса, ота уни жазолайди, то шу даражадаки, (ҳатто) қатлга етказиши ҳам мумкин эди ва (бунда) отанинг фарзандга бўлган меҳру шафқати ҳам эътиборга олинмасди. Қорахон подшоҳлик қилиб эл сўраётган даврида, унинг катта хотини бир ўғил туғди, жуда чиройли ва мақбул. У уч кеча-кундузгача онасини эммади, она эса ҳар тун боласини тушида кўрарди, ва (боласи) унга шундай дерди: «Эй она, то мусулмон бўлмагунинггача ва тангрига сифинмагунинггача⁶ сени эммайман». (Шоҳ) хотини бу тушдан ваҳима ва кўрқувда эди. Унида мусулмон бўлишдан кўрқарди, яширинча имон келтирди ва боласини эмизди.

Бола бир ёшга тўлагида жуда чиройли бўлган эди.

Назм:

Хуснига нигоҳин ташласа ҳар ким
Қуёш ва ой мақтовидан қолар жим.
Худо меҳри қалбида бўлгани учун
Тўла-тўқис эди обу гили бутун.

Ўша замонда мўғулларда шундай удум бор эдики, то фарзанд бир ёшга тўлмагунича унга от қўймасдилар. Алқисса, Қорахон хилватгоҳга кирганида она ёнида бешикда тўлин ойдек ўғилни кўрди. У шодликдан (элга) тўй берди. Ўша базмда амирлар ва (улус) улуглари олдида хотинига шундай деди: «Ўғлимиз бир яшар бўлди, унга қандай от қўямиз?» Бир яшар бола бешикда тилга кирди ва аниқ сўзлаб деди: «Менинг отим Ўғуздир».

Назм:

Бир ёшдаги бола шунда бошлаб сўз,
Деди, номим бўлсин менинг Ўғуз.
Тутиб қулоқ эл бола сўзлашига,
Таажжуб қолдилар бундай ишига.
Дунёда бу ажиб айтинг ким кўрмиш,
Ки бир ёшли фарзанд сўзлаб, эшитмиш.

Сўнгра унинг исмини ўшандай аташга қарор қилдилар. (Ўғуз) балоғат ёшига етганида Қорахон ўз укаси Гурхоннинг қизини унга олиб берди. У жуда соҳибжамол, латофатли, тўлин қиз эди, бироқ ислом динида бўлмагани сабабли, Ўғузхон уни хуш кўрмасди, ундан бўлак ётарди ва илтифот қилмасди. Отаси кўрсаки, Ўғузхоннинг қизга майли йўқ, (ўғлини) ўта азиз тутиб суйгайлигидан, (унга) кейинги биродари Озархоннинг қизини олиб берди. У (қиз) ҳам ислом динида бўлмаганлиги сабабли, Ўғузхон (уни) улфат тутмади. Шунинг учун ота доим хафа ва ғамгин эди, (энди Ўғузхоннинг) учинчи (в. 18 б) амакиси — Ўзхоннинг қизини сўрашни уйларди. Буни қараинки, бир куни Ўғузхон овдан қайтаётиб йўли Ўзхон уйи томонга тушиб қолди.

Назм:

Қизни кўрди ариқ бўйида ул он,
Кир ювувчи улус ичра хиромон.

Ўғузхон нигоҳи унга тушиб, деди: «Агар менинг сўзимни эшитсанг ва ислом динига (киришга) ваъда берсанг, мен сени хоҳлагум ва жондан ҳам яхши кўргумдир».

Назм:

Тинглаб йигитдан хуш хабарни қиз
Онт ичиб, шивирлаб очди оғиз:
Сенинг гар бўлсам айтганинг қилгум,
Сўзинг, фармонингни қулоққа илгум.

Ўғузхон унинг сўзларини эшитгандан сўнг кўнглидагини отасига айтди ва ота ул қизни ўғлига олиб берди. Ики ўртада буюк муҳаббат юзага келди, (йигит) доим у билан бўларди, бошқаларга илтифот кўргазмас эди; бошқа (хотин)лари рашк қилдилар. Бир куни Ўғузхон овга кетганида, Қорахон базм тузиб ўғлининг хотинларини ҳам чорлади ва улардан ҳол-аҳвол сўради. Хотинлар, дастлаб, Ўғузхон ва унинг мусулмон бўлгани ҳақида сўнгра, уларни ҳам мусулмон қилмоққа ундаганлиги, бироқ улар кўнмаганликлари, учинчи хотин эса мусулмон бўлганлиги учун уни яхши кўришини бирма-бир айтиб бердилар.

Назм:

Кирмагунча бизлар унинг динига,
Учрадик адовату кинига.
Учинчини суйиши шундандур,
Унга ҳамроз, ҳамроҳ ва ҳамдиндур.

Қорахон бу сўзларни эшитиб титроққа тушди, қариндошларига ва (ўша ерда) ҳозир бўлганларга ўғлини жазога маҳкум, деб эълон қилди.

Байт:

Бизнинг дин-удумдан бош тортди, демак
Қилич бирла бошини узмоқ керак.-

У буюрди, кўшин ва жангчилар тўпландилар, ўғлини ўлдирмак учун овлоқ томон йўл олди. Мусулмон хотин бу ҳолни англаб, (зудлик билан) эрини хабардор қилди. Ўғузхон (бўлиб ўтган воқеадан) огоҳ бўлгандан сўнг, жангга ҳозирлик кўрабошлади.

Назм:

Овлоқда тўкнашдилар икки кўшин,
Ўғуз аниқ билди жанг қилишин.
Сипоҳлар от сураб бир-бирига ёв,
Гўёки темирдан қуйилар олов.

Қорахон (жангда) катта талафот кўрди, кўшинлари қочмоққа юз тутди. (Улус) улуғлари, саркардалари Ўғузхон қошига келиб бош эгиб мусулмон бўлдилар, Ўғузхонга (содиқ бўлмоқликка) қасамёд қилдилар ва подшоҳлик унга муқаррар бўлди.

ЎҒУЗХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ўғузхон шон-шавкатли ва олийҳиммат подшоҳ эди. У бутун сипоҳ, сарой аҳлини ва ўз тарафдорларини ислом динига киритди. Етмиш уч йил давомида амаки ва тоғалари ҳамда уларнинг тобелари⁷ билан жанг қилди. Ниҳоят (в. 19 а) уларни эл-юртдан қувғин қилди, ҳаммасини тарқатиб юборди. Улар ул ерлардан машриқ томонга қочдилар, Чин ўлкасига кетдилар ва тотор подшосига паноҳ излаб бордилар. Тотор подшоси уларни қўллаб-қувватлади ва (биргаликда) Ўғуз устига кўшин

тортдилар, (бирок) Ҳузхон (шон-шавкатидан) уларнинг кўнглига ваҳима ва қўрқув тушди ва қочиб кетдилар. Ҳузхон улар ортидан қувлаб то Чин ўлкасигача борди ва у иқлимни ҳам эгаллади. Натижада тотор ва мўғул эл улуси Ҳузхонга эл бўдилар, у эса барчасига ҳоким бўлди. Талош шаҳри⁸ ва Сайромдан то Бухоро чегарасигача (бўлган ерларни) ўз қўл остига олди, у (ердаги) барча кофирларни исломга киритди.

(Ҳузхон) ҳар бир шаҳар ва ноҳияга биттадан амир ва ҳоким тайинлаб юборди. (Ҳузига) олтин ва жавоҳир (билан безатилган) бир ўтов тиклади; хисравона базм, шоҳона тўй берди, (унда) жами амирлару улуғларни сийлади ва кадрлади.

Байт:

Қўшинга улашди олтин, тўн, жом
Беқарор дилларга бериб ором.

Ислом дини ва туркий халқлар туриш-турмуши ривожига сабабчи бир қанча қонунлар яратди; Жамшид аҷам подшоҳлари орасида (қандай бўлса), Ҳузхон ҳам (турк) подшоҳлари орасида шундай эди.

ҲУЗХОННИНГ ТУРК ҚАВМЛАРИГА ЛАҚАБ БЕРИШИ

Ҳузхон турк элатларига лақаблар қўйди ва (улар) ҳозиргача ўша лақаблар билан аталадилар. Чунончи: уйғур, қонғли, қипчоқ, қорлиқ, халаж ва ҳ. к.

Уйғур (сўзининг) маъноси қўшилмоқ, бир-бири билан аҳдлашмоқ-дир. Ул тоифа жангда Ҳузхонга ёрдам берганлиги учун (Ҳузхон) уларни уйғур деб атади.

Қонғли. Ҳуз вақтида Ҳузхон жангда жуда кўп ўлжа қўлга киритган эди, бироқ уларни олиб кетишга кучлари етмади. Жангчиларнинг ишни кўзини биладиган бир тўпи арава ясаб у ўлжани осонлик билан ташиди. Улар ўз фаҳм-фаросатлари билан арава ясаганликлари учун (Ҳузхон) уларга қонғли деб лақаб қўйди, (чунки) мўғуллар аравани қонғли дейди.

Қипчоқ. Ҳузхон жангларнинг бирида, (аниқроғи) ит-бароқ (уруғи билан бўлган) жангда енгилди ва қочиб икки дарё оралиғидаги оролга бориб тушди. Қўшини орасида бир ҳомиладор аёл ҳам бўлиб, унинг эрини жангда ўлдирган эдилар. Аёлда тўлғоқ бошланди, (ночор ўша ердаги) танаси кавак бўлиб қолган бир дарахт ичига кириб кўзи ёриди. Ҳузхон бу воқеани эшитганда, аёлнинг аҳволига раҳми келди. Боланинг отасини биз сабаб бўлиб ўлдирдилар ва у етим қолди, деб уни (ҳузига) фарзанд (в. 19 б) қилиб олди ҳамда болага Қипчоқ деб исм берди. Қипчоқ сўзи асли қабуҳ (сўзидан) келиб чиққан, яъни танаси говак дарахт, демакдир.

Байт:

Энди қипчоқ қавмини бошдин оёқ,
Ўша бир ўғулдан олурлар санок.

Ҳузхон ўн етти йил ўтгандан сўнг ит-бароқ қавми устидан ғалаба

қозонди ва Эронни эгаллади. Бир қанча вақтдан кейин Ғузузхон Туронга қайтди ва (бу ерда) душманлар яна бош кўтарганлигидан хабар топди. У ўзига ўғил қилиб олган Қипчоққа қўл остидагилари билан отланиб Момоқ атрофида чегарани қўриқлашни буюрди. Қипчоқ фармонга мувофиқ жўнади, у ерга бориб ўрнашди ва ўша ерда қолиб кетди.

Қорлиқ. Ғузузхон (отининг жиловини) Ғур ерларидан⁹ Турон ўлкаси томон бурди. Қиш жуда совуқ эди, дашту чўлни бутунлай қор қоплаган, буюрдиким ҳеч ким қўшиндан ортда қолмасин. Қалин қор ва қаттиқ совуқ бўлгани сабабли жангчилардан баъзилари ортда қолди. Ғузузхонга бу ҳол маълум бўлгач, (уларни олдига) чорлади ва сўроқдан сўнг ортда қолганларни *қорлиқ* деб атади.

Б а й т :

Кимки қорлиқлардан бўлса асли,
Ушалар унинг туғилган насли.

Халаж. Ғузузхон мамлакатларни забт этишга черик тортган чоғида ҳеч ким қўшиндан ортда қолмасин, деб буюрди. Бир кишининг хотини фарзанд кўрди, аммо дармонсизликдан (унинг) сути йўқ эди. (У киши) чўлда тустовуқ тутиб олган чиябўрини кўриб қолди, унга бир ёғочни олиб улоқтириб тустовуқни тортиб олди ва хотинига кабоб қилиб берди. Аёл уни егандан сўнг (кўкрагида) сут пайдо бўлди ва боласини эмизди.

На з м :

оу ишдан у киши бир оз тин олди,
Бироқ Ғузузхон уни билиб қолди.
Деди ранжиб, биров тугса хотини,
Нега четга тортади отини.
Ул кишини подшоҳ халаж атади.
Маъноси: «Хотин кўриқчиси», эди,

Ғузузхон бутун улусга юрту чорва ва яйлов ҳам қишлов (учун) жой ажратиб берди.

На з м :

Сен буларнинг борини турклардан бил
Шу йўсинда номлари бўлмиш ҳар хил...

(Ғузузхон ўз юрти Куртоққа қайтиб элга тўй берганлиги ҳикоя қилинган)

(в. 20 а) Ғузузхоннинг олтита ўғли бор эди. Учта катта ўғил ва учта кичик ўғил. Учта каттаси — Кунхон, Ойхон, Юлдузхон; учта кичиги — Кўкхон, Тоқхон, Тангрихон.

На з м :

Ғузуз ушбу тўйда еру мол берди,
Ҳар олти ўғилга суюрғол берди ...

ЎҒУЗХОННИНГ ЎЗ ФАРЗАНДЛАРИГА (МАНСАБ) ТАЙИНЛАГАНИ ҲАҚИДА

Ўғузхоннинг ўғиллари бир куни тўпланиб овга чиқдилар. (Улар) овда битта ёй, учта тилла ўк топиб олдилар ва Ўғузхонга келтириб бердилар. (Подшоҳ) уччала катта ўғилларига ёйни ва кичик ўғилларига эса учта ўкни (бўлиб) берди. Катта ўғиллар ёйни уч қисмга бўлдилар. Шу сабабдан уларни бузуқ, кичик (ўғилларини эса) уч ўк атадилар. (Шу билан бирга), бузуқларнинг ҳукми уч ўқларникига қараганда юқорироқ бўлсин, деб қарор қилдилар, чунки ўк элчиликни ва ёй подшоҳликни англатади.

Байт:

Ўк элчи-ю ёй шоҳга юрар,
Элчи подшоҳдан қуйида турар.

Ўнг қўл (томон)ни, қайсиким араблар м а й м а н а ва туркийда уни буронғор дерлар, бузуққа берди. Сўл қўл (томон)ни, қайсиким араблар майсара ва туркийда жувонғор дерлар, уч ўкқа бириктирди, токи, ҳар бир киши ўз йўл-йўриғини англаб олсин. Яна ўша мажлисда шоҳ, унинг вафотидан сўнг салтанат тахти-ю хонлик бузуқ қавмига бўлсин, деб васият қилди ва кўп ўтмай (жони) тангри даргоҳидан ўрин олди.

Ўғузхондан сўнг, унинг авлодлари — Кунхон, Ойхон, Юлдузхон, Минглихон, Тангрихон, Элхон, Юлдуз подшоҳлик тахтида ҳукм сурганликлари ҳикоя қилинади ва Бўзунжарлар давлати ҳақида бир мунча кенгрок тўхтаб ўтилган:

(в. 22 а) БЎЗУНЖАРЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УЛАРНИНГ АҲВОЛИ

Бўзунжар Алонқувонинг ўғли, Алонқуво эса Юлдузнинг қизи — Жўбинадан (туғилган) эди, қиёт уруғидан; ҳусну жамол ва иффату камолда тенгсиз бир малика эди.

Назм:

Барлос уруғидан насаби ўзи,
Сочлари тугилган, ой мисол юзи.
Чиройда тенги йўк, кўрганда киши,
Ҳайрат бармоғига қадалар тиши.
Лаблар сўз очганда жон ато қилур,
Юзлар тиниклиги руҳ пайдо қилур.
Икки тарам сочдан таралар анбар,
Кўзлари сузилган кофирдан асар.
Ҳалқадек буралган икки зулфи бор,
Икки кўзи жоду уйқуга хумор.
Гули сунбулдан олмиш тароват,
Сунбули гулдан топмишдур зийнат.
Юзини кўрган киши дер, бу ой,

Тангри санъати очмишдир чирой.
Бўйи олдида сарв ҳам лол эрур,
Ўтираолмас, тик беҳол эрур.

Уни амакисининг ўгли Дивун-Боёнга турмушга чикардилар, у мўғулларнинг ҳокими ва хони эди. Ул (хотин)дан икки ўғил туғилди: бири — Илгиди, иккинчиси — Илчигди. (Алонкуво) эри вафотидан сўнг ҳокимиятни бошқариш ва фарзандларини парвариш қилиш билан машғул бўлди. Ушандай ҳолатда тангри иродаси билан шундай бўлдики, бир куни ул (хуснда) тенгсиз малика тўшакда дам олиб мўдраб ётганда ногоҳ ул коронгу уйга ёруғлик тушганини кўриб қолади. Ёруғ нур унинг оғзига кириб кетди ва у ўзида ҳомиладорлик ҳолатини (в. 22 б) сезди. Чунки Марям Имрон кизи¹⁰ Жаброилнинг дами билан, ҳеч қандай отасиз¹¹ ҳомиладор бўлган. Ҳар иккаласи ҳам тангри қудратидан ва ғаройиб (воқеа) эмас.

Б а й т :

Ғар Марям қиссасини эшитган бўлсанг,¹²
Алонкувода ҳам шундай бўлган дерсан.

Аммо эл ва унинг қўл остидагилар бу ҳолатга ишонмадилар, уни инкор қилиб маломат тоши ота бошладилар. (Шунда) Алонкуво элнинг улуғлари ва оқсоқолларини ҳузурига чорлаб деди: «Улуғ тангри менга гувоҳ ва поклигимдан огоҳ эрур. Агар сизларда бирор гумонлик бўлса, менинг ўтовимга келинглар ва бу сир равшан бўлгай. Улар бир неча кун бу ҳолатни кузатдилар ва аниқладиларки, ўтов туйнугидан бир нур кириб чиқиб турарди. Шундан сўнг улар кўнглида туғилган шак-шубҳа тарқади ва тилларини маломат қилишдан тийдилар.

У (Алонкуво) кўзи ёриб уч ўғил кўрди, (Улардан) бирига Йўқи-Қатиган исм қўйди ва қатиган уруғи унинг наслидандир; иккинчисини Бу-Қожи-Солжи (атади) ва солжиюут унинг наслидандир; учинчисига Бўзунжар (ном берди), қайсиким энг кенжаси эди ва бутун турк султонлари ундан келиб чиққан. Жами мўғул хонлари (ҳам) унинг наслидан. Бу уччала ўғилнинг наслини, уларнинг пайдо бўлишига нур сабаб бўлганлиги учун, нийрун дейдилар. Дивун-Боёндан бўлган ул икки ўғилнинг наслини дуралгин дерлар ва улар насабда нирундан пастроқ турадилар. Бўзунжарнинг дунёга келиши Абу Муслим Марвазийнинг¹³ хуружи вақтида бўлган.

БЎЗУНЖАР-ҚООННИНГ ПОДШОҲЛИГИ

Бўзунжархон, қайсиким, Чингизхоннинг тўққизинчи бобосидир, ва ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур)нинг ўн тўртинчи бобосидир, (тез орада) оқ-қорани ажратадиган бўлди ва раби ал-аввалнинг бошида¹⁴ салтанат тахтида балқиди, ул мамлакатни бутунлай эгаллади. Узок муддат эл-улус сўраб келган тотор ва бошқа уруғлар амирлари унинг хизматига бел боғлаб турдилар, бўйсуниб итоат қилажакларини айтдилар ва уни қоон деб тан олдилар.

Мўғуллар унвонга кўп ҳам эътибор беравермайдилар, муболага ва такаллуф қилмайдилар. Кимки хонлик тахтига ўтирса, унинг (номига) хон ёки қоон деган сўзлардан бирини қўшадилар. Мўғул қўшини оз-кўпга кўнувчи ва қийинчиликларда сабрлидур.

Бўзунжардан сўнг Буқохон, Дутумманинхон, Қайдухон ва Бойсунғурхон ҳақида лўнда ҳикоя қилинган. Кейинги подшоҳ Туманохон Бойсунғурхон ўғли ҳақида сўз кетганда бир қизиқ ривоят ҳам берилган:

(в. 24 а) ТУМАНАХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Туманохон отасининг тожу тахтини эгаллади. Подшоҳлик қилиш қонун-қондаларини янгилади, хонлик шон-шавкати-ю, овозаси узоқ ўлкаларгача тарқалди.

Назм:

Подшоҳлик даврини сурди бахтиёр,
Ота чироғини ёқди у такрор.
Қасб этиб аждодлар удумини,
Кайвонга¹⁵ кўтарди ота номини.

Ўша атрофдаги бир неча мамлакат (унга бўйсуниб) подшоҳлик мероси ортди. Ул замонда Туркистон мамлакатига Туманохондан шавкатлироқ подшоҳ бўлмаган. Унинг икки хотини бор эди; биридан етти ўғил, иккинчисидан эса икки — эгизак ўғил кўрди. Эгизаклар мардлик ва баркамолликда ҳамма оға-иниларидан зиёда эдилар; (в. 24 б) бирини Қабул, иккинчисини Қочули аташарди. Қабул Чингизхоннинг учинчи бобоси ва Қочули эса ҳазрат Соҳибқирон (Темур)нинг саккизинчи бобоси бўлган.

ҚОЧУЛИНИНГ ТУШ КЎРИШИ ВА ТУМАНАХОН УНИ ТАЪБИР ҚИЛГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Тунлардан бирида Қочули (шундай) туш кўрди. Қабулхоннинг қўйнидан бир юлдуз учиб чиқди, (бир оз) чакнаб тургач, сўнди. Сўнгра яна бир юлдуз чиқди ва сўнди. Учинчи марта бир юлдуз (учиб) чиқди ва ботди. Тўртинчи марта унинг қўйнидан бир порлаб турган юлдуз чиқди ва у бутун оламни ёритиб турарди. Порлоқ юлдуздан бир неча юлдузлар ажралиб чиқди ва улардан ҳар бири бир ўлкага ёруғлик ва нур таратиб турарди. Ул ёруғ юлдуз кўринмай кетгандан кейин ҳам теварак-атроф бир текис ёруғлигича қолаверди. Уйқудан уйғониб кўрса, ҳали кечанинг учдан бири бор экан. Тушнинг таъбири устида бир лаҳза ўйланиб қолди ва шу ҳаёл билан яна уйқуга чўмди. У яна туш кўра бошлади. (Энди) ўзининг қўйнидан (бир) юлдуз учиб чиқди ва сўнди; бошқаси чиқди, сўнди; учинчи марта ҳам бир юлдуз чиқди ва сўнди; етти марта шундай бўлди. Саккизинчи мартаба эса бир катта юлдуз балқиди, у бутун шоҳлик ва дунёга нур-зиё таратиб турарди. Ундан бир неча кичик юлдузлар ажралиб чиқди, ҳар қайсиси бир ўлкани ёритди. Ул улкан

юлдуз мағриб нуқтасигача етиб сўнгач, ундан ажралиб чиққан (юлдузлар) порланишда давом этдилар.

Қочули ул туш гулгуласи билан уйғониб кетди, қараса айни тонг чоғи экан. Ушал кун отасини танҳо топиб ўзи кўрган аввалги ва кейинги тушларни унга баён қилди. Туманохон ул тушдан хурсанд бўлди ва тўнгич ўғли Қабулхонни олдига чорлаб, ундан (Қочулидан) тушни яна бир бор сўради, у тушни отаси ва акасига айтиб берди.

Давлат арбоблари илҳомли бўладилар, — деган ҳукмга мувофиқ, Туманохон ҳар иккала тушни ҳам таъбир қилди ва деди: «Биринчи тушнинг таъбири шуддирким, Қабул (авлоди)дан бирин-кетин уч шахзода хонлик тахтида ҳукм сургайлар. Бирок, уларнинг ортидан, (яъни) тўртинчисиди бир подшоҳ дунёга келади ва у оламдаги мамлакатларни эгаллайди.¹⁶ Ундан фарзандлар бўлади ва у узоқ-яқин (ерларни) уларга бўлиб беради, ҳар бирини бир мамлакатга хон қилиб тайинлайди. У дунёдан кўз юмгандан сўнг, салтанати маълум муддат фарзандлари қўлида бўлиб туради.

Иккинчи тушнинг таъбири шундайки, сенинг¹⁷ наслингдан етти авлод бирин-кетин дунёга келиб, улар (в. 25 а) подшоҳга воситачилик қилиб ўтадилар. Аммо, саккизинчи марта, яъни ул буюк юлдуз балқиган ҳолат (таъбири шулки), бир киши сенинг наслингдан жаҳонгирлик қилгай¹⁸ ва кўп мамлакатларга подшоҳ бўлгай. Ундан кўп фарзандлар дунёга келиб, уларнинг ҳар қайсиси ундан кейин мамлакат вориси ва ҳукмдори бўлиб, ҳар бири бир иқлимнинг шоҳи бўлади...

Улар (Қабул ва Қочули) ота олдиди: «хонлик тахти Қабулхонга бўлсин, шамшир ва ҳукм юритиш эса Қочулига берилсин», — деб бир-бирларига сўз бердилар. Биз фарзандларимизга ҳам васият қиламиз, (улар) ҳам авлоддан-авлодга ушбу қондага амал қилсинлар», — дедилар. Шу ҳақдаги қарорни уйғур ёзувида битиб қўйдилар, ҳар икковлари унга имзо чекдилар; ота ҳам унга ўзининг ол тамғасини босди ва уни хон хазиначисига топширдилар. Туманохоннинг умри тугагач, Қабулхон хонлик тахтига ўтирди. Қочули эса у билан яқдиллик ва мувофиқат мақомини тутди...

Шундан сўнг, подшоҳлик тахти навбат билан Қобилахон ва Буртон-баҳодирга тегишли этилади:

(в. 26 а) Қабулхоннинг (кейинги) ўғли Буртон-баҳодир юрт аёнлари маслаҳати билан акаси ўрнига тахтга ўтирди ва отаси Қабулхон қонунларини қайта тиклади. У давлатли бир хон ва саловатли подшоҳ эди. Уша кезларда мардлик ва ақл-идроқда унга тенг келадигани топилмасди. Шу сабабдан, унинг «х о н л и к» лақабини «б а х о д и р л и к» билан алмаштирдилар.

(Буртон-баҳодир) подшоҳлик тахтига ўлтирганида амакиси Қочули вафот қилган эди. Унинг ўғли Эрдамчига отасининг вазифасини инъом этди ва саркардалик Эрдамчига бириктирилди ҳамда унга «б а р л о с л и к» лақаби берилди. Уни Эрдамчи-барлос дея бошладилар...

Буртон-баҳодирдан сўнг, ўғли Ясуко-баҳодир тахта ўтирди. Унинг ўғли Чингизхоннинг ~~қўлига~~ билалараро жанг-жадалларда бирин-кетин ~~қўлига~~ ~~қўлига~~ ўзга ўлкаларни ҳам забт этишга киришди. Чингизхон Евросиё

материгида улкан территорияни эгаллаган Мўғуллар империяси таркиб топди ва уни Чингизхон тўрттала ўғлига бўлиб берган эди. Ўрта Осиё Шарқий Туркистон билан биргаликда Чигатойга тегишли этилди ва тарихда Чигатой улуси номи билан машҳур бўлиб қолди. Амир Темурнинг ота-боболари ҳам, асосан, ана шу улусда яшаганлар. «Муқаддима»да бу ҳақда қимматли маълумотлар келтирилган.

(в. 24 б) ЧИНГИЗХОН НАСЛИДАН ТУРОН МАМЛАКАТЛАРИДА ХУКМРОНЛИК ҚИЛГАН ХОНЛАР ҲАҚИДА СЎЗ

Чигатой улусида хонлик тахтига ўтирган Чингизхон авлодларидан бўлмиш подшоҳлар ўттиз иккита бўлганлар.

Б а й т :

Чингизхоннинг кўп эди бола-чақаси,
Ота икки кўзининг нури дийдаси.

У шону шавкатли, олий ҳимматли, оламдай улуғвор, Баҳромдай¹⁹ савлатдор подшоҳ эди.

Н а з м :

✓ Фалақдай буюк ва қуёшдай қудратли,
Жаҳондору, бағри кенг ва саодатли.
Саховати беқиёсдур базм чоғида,
Йирткич шер ҳам ундан қочар жанг чоғида.

Чингизхон (ўз подшоҳлиги ерларидан) Туронзамин мамлакатини (ғарбда) Турон билан Эрон ўртасида (чегара) Жайхунгача, суюкли фарзанди (Чигатой)га атади; ҳамда уни, унга ажратиб берилган мамлакат ва сипоҳ билан биргаликда, ўз амакиваччаси Қарачор-нўёнга топширди ва (бош-қош бўлиб туришни) кўп тайинлади. Чунки Чингизхонга шу нарса маълум эдики, ҳар ишда ҳомийлик бу буюк (нўён)нинг қўллаб-қувватлаши билангина кучли бўла олади.

Б а й т :

Ул донгдор кўмагила кучлидир шох,
Ҳам ишбилармон эди, ҳам хайрихоҳ.

Чигатойхон, ота васиятига мувофиқ, унинг (Қарачор-нўён) кенгашиксиз ва розилигисиз ҳеч бир ишга қўл урмас ва мурод кавкаби ул улуғ хукмрон ихтиёридаги уфқдан бошқа жойда чакнамас эди.

Н а з м :

Ҳар бир ишда ундан сўрарди кўмак,
Ҳоҳ сулҳ тузиш бўлсин, ҳоҳ урушмак.

Шунинг учун ишбилармон ва келажакни кўра билувчи (киши)нинг яхши тайёрлаши ва тарбияси натижасида, Чигатойхон фахму фаросатининг баркамоллиги, илм эгаси эканлиги, ўта довюраклиги ва

мардлиги билан ўз замонининг яғонаси ва турли диёр султонлари дурдонаси бўлди.

Б а й т :

(Кимники) устози Фаридун²⁰ бўлар экан бас
Ул серхунар (устоздан) беҳунар шогирд чиқмас.

Чигатойхон салтанат тахтининг қароргоҳи Бешбалиғ²¹ эди;
«балиғ» деб шаҳарни айтадилар.

Н а з м :

Ому соҳилидан²² то Ноймон²³,
Унга берган эди Чингизхон.
Бешбалиғда эди тахтгоҳи,
Хазинасию ҳам сипоҳи.

Ярғу ва ёсоқ удумларига амал қилишни жуда каттик талаб қиларди, унинг ҳар бир нозик томонларига ҳаддан зиёда амал қилмоқ лозим, деб билар ва бирор бандини тушириб қолдирмас эди. То шу даражагачаки, баҳор ва ёз фаслларида бирор кимса (оқар) сувга тушмасин, қўлини ариқда ювмасин ва ариқдан олтин ва кумуш идишларда сув олмасин, кийим ювиб сахрога ёймасин, деб буюрган эди. Уларнинг фикрича бу иш момақалдиروқ ва чақмоқнинг кўпайишига олиб келармиш. Кўпинча, уларнинг элу юртларида аввал баҳордан то ёз охиригача ёмғир ёғади, момақалдироқ гулдураши то шу даржадаки, унинг овози шиддатидан бармоқларини қулоқларига (тиқиб), унинг гумбурлашидан ўлим (дахшатиға) тушадилар²⁴, — ва яшин кетма-кетлиги то шу даражадаки, — у чақнаганида кўзларини кўр қилгудек бўлади²⁵.

Жазолаш ва улуғлаш қонун-қоидаларига шунчалик каттик амал қилар эдики, сон-саноксиз лашкарининг яқин-атрофидан (ўтадиган) ҳеч бир йўловчи учун қўриқчи ва посбонга эҳтиёж туғилмасди. Амир Қарачорнинг яхши (иш)лари ва тадбири натижаси ўлароқ (в. 75 б), Ўқтойхон билан шундай мақтов ва илтифотга сазовор тарзда бордикелди қилар эдики, оға-инилик ва арз-дод сўраш муносабатларида маслаҳат билан ва ҳамкорликда иш тутардилар. Ака-укалар кўп вақт бирга бўлар, роҳат ва фароғатда умр кечирар ва қувонч созининг торларини чертардилар.

Б а й т :

Кел, давлат биз учун эшик очмиш соз,
Хуш келмиш бу давлат, чиқайлик пешвоз.

(Эл арзу додини) ақлу идрок билан эшитардилар. Уларнинг ҳам-жиҳатлигидан давлат ишию, мамлакат бошқаруви изга ва тартибга тушди, хонлик расмию ва жаҳондорлик қоидалари давомлилиги ва мустаҳкамлиги таъминланди.

Б а й т :

Яхшиланди ул ғамхўрлик сабаби,
Қонун-қоидалар, хонлик тартиби.

Чигатой хурсандчилик ва овга жуда ишқивоз ва аксар вақт шу билан банд эди. Амир Қарачор-нўён эса салтанатнинг муҳим ишларини олиб борар ва жаҳондорлик қиларди, раият ва лашкар учун нимаки лозим бўлса, тўла-тўқис амалга оширарди.

Байт:

Ул тадбиркор ҳоким адолатидан,
Раият бой эди, сипоҳий хурсанд...

(Бу ердаги матн Махмуд Таробий кўзғолони тавсифидан иборат)

(в. 77 а) Чигатойхоннинг умр мuddати охирлагач ва миждоз саломатлик ҳолатидан ва яшайдан юз ўтиргач, Қарачор-нўённи васий қилиб, болаларини унга топширди. (Узи эса), умид уйи дунё орзу-истакларидан тўлиб, Укто-қосидан етти ой илгари, олти юз ўттиз саккизинчи йилнинг зу-л-қаъда ойида (1241 йил май — июнь ойлари), яъни ўд йили²⁶ бу фоний саройдан рихлат этди.

Байт:

Ажал бирортага боқийлик бермас,
Ўлим султони ҳеч аяб ўтирмас.

Унинг вафотидан сўнг, эслатиб ўтилган нўён, аҳду паймонга мувофиқ, мамлакат ва салтанат ишларини бошқариш ва тартибга солиш бутун халқ — ҳам сипоҳу, ҳам раиятни зарур ва муҳим (нарсалар) билан етарлича таъминлашни шундай олиб борар эдики, ундан ортигини тасаввур қилиб бўлмас.

Байт:

Олампарварликдан дод сўради жабрсўз адолати,
Замонида ундан мамнун ҳам лашкару, ҳам раияти.

Тинчлик ва омонлик байроғини ўлкалар узра ўрнатди, олам айвони ва эшикига яхшилик нақшини солди.

Қара-Хулогухон ибн Мутугэн ибн Чигатойхон. Чигатой вафотидан бир неча йил ўтгандан сўнг, Қарачор-нўён уни хон қилиб сайлади ва салтанат тахтини унинг ўтириши билан безади.

Назм:

Хонлик тахти янгидан бўлди баланд,
Ўшал зукко ва қадрли шоҳ билан.
Филга бас келувчи шердил жаҳондор,
Кафти булутидан денгиз шармисоп

Ёсу-Мункэ Чигатой ўғли. Гуякхоннинг кўрсатмаси билан Қарачор-нўён Қара-Хулогухонни тахтдан туширди ва уни (Ёсу-Мункэни) олти юз қирқ учинчи йил, яъни ит йили, шаъбон ойида (1245 йил декабрь — 1246 йил январь) тахтга ўтказди.

Байт:

Токи ўғил бор экан қандай қилиб
Набира тахт эгаллар кулоҳ кийиб.

У вафот этгандан сўнг, номи эслатилган нўён, ўз тўғри раъйига мувофиқ, қайтадан Қара-Хулогуни хонлик тахтига кўтарди.

Байт:

Иқболи суви бахт ариғига яна келди оқиб,
Подшоҳлик тахтига кўтарилди яна бахти боқиб.

Тарихнинг олти юз эллик иккинчи (1254) йили, яъни тавушқон йили ²⁷ ул юртда Қарачор-нўён руҳи қуши (юрак) қафасини синдирди (в. 77 б) ва даҳшатга тўла бу омонат (дунё)дан кўч бойлади.

Назм:

Дариғо, ўтди халқпарвар ҳукмдор,
Ўшал мағрур нўён Қарачор.
Яна йиллар ўтар, то чархи зафар,
Оламга ул каби бир қуёш берар.

У саксон тўққиз йил умр кўрди.

Ариқ-Бўка ибн Тўлихоннинг қизи Арғана-хотун эри Қара-Хулогу-хоннинг вафотидан сўнг, ўғли Муборакшоҳ ҳали ёш эди. Унинг ўрнида салтанатни бошқаришни ўз бўйнига олди. У бағоят виқорли ва ишбилармон; мусулмонларга тўла ён босарди, уларга эътибор бериш ва ҳимоят кўрсатишда бирор дақиқани ҳам зоеъ кетказмас эди.

Олқў ибн Пойдор ибн Чигатойхон. У хуш суратли, яхши феъл-атворли, чеҳраси шуъласига ой ва қуёш рашқда, салтанати улугворлиги Фаридун ва Жамшид удумидан нусха кўчирган бир сарвар эди.

Назм:

Бахтиёр подшоҳу чеҳрасидур қувнок,
Олий тахту эрур ҳам музаффар байроқ.
Бошига тожу, пойига тахт кўрк берар,
Қўлидан уммон, дилидан кон оҳ урар.

Дастлабки пайтларда у билан Ариқ-Бўка Тўли ўғли ўртасида тўла тотувлик ва садоқат мавжуд эди. Ўша кезларда Қорақурум тахтида Ариқ-Бўка ҳукмронлик қиларди.

Назм:

Буюрди токи ул Олқў донгдор,
Чағод наслидан отаси Пойдор.
Катта бир сипоҳ билан шошилсин,
Мардона Турк иқлимин бошқарсин.

Олқў Чигатой улусига келиши билан лашкар ҳар томондан ул сори юзланди ва кўп ўтмай, унинг қошида жуда кўп қўшин тўпланиб, тўла шавкат ва қудрат ҳосил бўлди. (Олқў) Эронзаминдан Катта ўрдуга²⁸ юбориб туриладиган бойликларни²⁹ ўзига олди. (Натижада) у билан Ариқ-Бўка ўртасида зиддият туғилиб, охири жангу-жадалгача бориб етди.

Дастлаб, Ариқ-Бўка унинг устига қўшин тортиб уруш қилганида Олқў енгилган эди. Ариқ-Бўка қайтиб кетгандан сўнг, Олқў (янгидан) сипоҳ тўплашга киришди; амир Ийжил ибн Қарачор-нўён (ҳам) катта қўшин тўплаб унга қўшилди. Чигатой улуси йиғилишиб, Ариқ-Бўка қарши жангга юзланди. Лашкар ҳар икки томондан етиб келгач (юзма-юз) саф туздилар. Шу пайт Олқў ўз қўшини билан ҳужумга ўтди ва қўли баланд келди. Душманлар дош бера олмадилар ва Ариқ-Бўка ўз лашкари билан орқага чекиниб, қочмоққа юз тутди.

Ариқ-Бўкага вазир этиб тайинланган бухоролик соҳиб Ялавочнинг ўғли Масъудбек (в. 78 а) эса, Олқў хизматига шошилди ва унинг оёғини ўпиш шарафи билан сарафрозлик топиб, илтифотга сазовор бўлди.

Олқў қолиб ва бахтиёр ўз улусига қайтиб келди ва олти юз элик саккизинчи (1260) йилнинг охирларида, яъни қўй йили, Олмалиғда²⁹ хонлик тахтига ўтирди. Ариқ-Бўканинг қизи Арғанани ўз никоҳига киритди. У тўрт йил давомида подшоҳлик қилиб давр сурди ва ундан икки ўғил — Дўбо ва Куён қолди; (ўзи эса) омонат жонни арвоҳ чангалига тутқазди.

Б а й т :

Ҳар бир юздаки жон шамъи ёнди,
Йўқлик ели эсган чоғи сўнди.

Муборақшоҳ ибн Қара-Хулогу — ақлу идрок ёшига етганида, амир Ийжил ибн Қарачор-нўён барлоснинг ёрдами билан олти юз олтмиш иккинчи (1263—1264) йили, яъни ўд йили Олқўни ўртадан кўтариб, ўзи мустақил хон бўлди. У саховатли кам озор бир хон ва юмшоқ табиатли, сабр-матонатли бир султон эди.

Н а з м :

Бундай хонни она туғмаган ҳали,
Ҳалиму кам озор ва саховатли.
Замонида фитна чиқармасди дам,
Бирор кимса кўнгли чекмасди ситам.

Унинг салтанати даврида Чигатой улуси Ийжил-нўённинг яхши иш олиб боруви ва олийжаноблиги туфайли жуда тинч ва ободон, эл эса унинг ҳимояси ва эътибори соясида тотув ва шодмон-эди.

Б а й т :

Сипоҳлар осуда, раият юришар безарар,
Давлати қудратли, ғалаба байроғи ҳилпирар.

Буроқхон ибн Йисун-қара ибн Комкор ибн Чигатойхон³⁰

Назм:

Имкон конидан айнан ул каби гавҳар,
Олам хонлари ичра ул мисол сарвар,
Келмагай ҳар доим ушбу даврон сари,
Адоват эшигига калит ханжари.

Олти юз олтмиш учинчи (1265) йил бошларида, яъни барс йили шахзодалар, амирлар ва (хонзода) хотинлар кенгаши билан хонлик унга (Буроқхонга) топширилди ва у подшоҳлик тахтига ўтирди. (Удумга мувофиқ) Ийжил-нўён унга оёқ тутди, амирлар ва шахзодалар (унинг олдида) тўққиз марта тиз чўқдилар. Унинг замонида амир Ийжил Озарбайжон томонга Тўкадар-ўғул қошига қетди.

Буроқхон хонлик тахтига ўрнашгандан сўнг, у билан Қайдухон ибн Ғози-ўғил ибн Укто-қоон ўртасида душманлик пайдо бўлди. Кўп уруш-талашлардан сўнг, ҳар икки томон ярашишга келдилар ва (бунга) аҳду паймон туздилар, шул мазмундаким:

Назм:

Қайду кўмагила Буроқ кўшини,
Олгай Хуросону Ироқ мулкини.
Эронзамин, яхши тахтгоҳ эрур,
Яйлоку қишлоқ учун сазовордур...

(Бу ерда Буроқхоннинг Хуросонга бориб жанг қилгани ҳақида ёзилган) (в. 79 а).

Олти юз олтмиш саккизинчи (1270) йил охирларида, яъни кўй йили у Қайдухон қошига борди ва Қайдухон макрининг соқийси кўлидаги шарбатдан бир култум ютиб, оламдан ўтди: подшоҳлик муддати олти йил.

Рубоий

Бу тенги йўқ фалак гардишидаги жом,
Галма-гал тутарлар ҳаммага мудом (в. 79 б).
Келганда гал эътироз қилиб бўлмас,
Базм соқийси — даврга, этгач эҳтиром.

Ундан тўрт ўғил қолди: Бек-Темур, Дуво, Бурё, Хўлодо.

Бекшихон ибн Широун³¹ — унинг шуҳрат чодирини атрофидан фалак одоб билан айланарди ва салтанат кўшки савлатидан офтоб хурмат билан ўтарди.

Назм:

Аҳлоқи мақтовли подшоҳ эди,
Жаҳон ичра ягона шоҳ эди.
Ундайни тушда кўргандир олам,
Улуғвору кўнгли кенг ва хуррам.

Тўқатемурхон — Қадомийнинг ўгли, Мутугэн ибн Чигатойхоннинг невараси. У ҳақиқатда хонлик мансабига арзигулик ва олий ҳиммати ободончилигу эл сўраш ишларига сарфланувчи подшоҳ эди.

Назм

Буюрмоқлик тахтида топгач қарор,
Ростлик йўл-йўригин қилди ихтиёр.
Адолати бирла юрт бўлди кўркам,
Душманлар умридек қисқарди ситам.

Дуво-Чечанхон ибн Буроқхон. У бахт-саодатли, улуғ савлатли бир ҳукмрон, мамлакат узра хон ҳамда бахтиёрлик тожига лойиқ ва сазовор эди.

Назм

Тожу тахт ҳомийси, оламдай улуғ,
Қатъиятли ҳукмдор, зафарли, қутлуғ.
Шоҳлик айёмида яхши эл сўрди,
Адл-саҳоват ила юрт обод қилди.

Илангиз-нўён ибн амир Ийжил-Бийсун билан собиқ аҳдномани янгилади ва унга оталар удум-йўриқларини (олиб бориш) белгиланди. Ўттиз йил давомида ҳукмронликда ва бахтиёрликда умр кечирди. Илангиз-нўён яхши тадбир билан Чигатой улусини ободонликда тутди, ҳар кимнинг у ёки бу истаги бўлса бажо келтирди.

Байт:

Кимки ул донгдордан сўрмасин тилак,
Бир лаҳза ичинда бажо бўлажак.

Ниҳоят, бир қанча замон умр кўриб, оламдан ўтди.

Кўнжакхон Дувохон ўғли. Бу шахриёр иқбол ниҳоли мавсумида бахт ва хуррамлик баҳорини қанот ёздирди, яқину узоқдаги барчага орзу-умид шукронасини етказиб берди.

Назм

Хирадманд ҳукмдор қалби мусаффо,
Қуёшдай нур сочару тахти само.
Манглайининг нуридан хижил офтоб,
Кафтин ёзганда булутда қолмас тоб.

У салтанат тахтига ўрнашгандан сўнг, кўрдиким Қайдухон ибн Ғози-ўғул ибн Укто-қоон фарзандлари салтанат ишини олиб бориш ва мамлакатни бошқаришни эплай олмаяптилар. (Шу сабабдан), уларнинг эл ва улусига илтифот соясини солди ва ўз қўл остига олиб, Чигатой улусига киритди.

Байт:

Ҳиммат шунқориким қанотин солди,
Иқбол соясида баҳру бар³² қолди.

Талийкухон Бӯри ўғли. У ҳукмронлик нурлари улуғворлик тожидан порлаб турган подшоҳ ва давлатнинг ўлка уфқидан толе кулиб чакнаган офтоби эди.

Назм

Улуғлик осмони, буюк бир куёш,
Ҳукмдору, эрур тожу тахтга бош,

Қудрат айвонидан фалак кўринар,
Хонлик даргоҳида зафардир чокар.

Бир муддат хонлик тахтида эл сўради, қудрати билан жабру ситам оёғини боғлади ва зарурат (учун) карам қўлини ечди. Халойиқ жабр-ситам, адолатсизлик бандидан қутулиб, унинг адолати соясида паноҳ топарди ва оғзини дуоси учун очиб, белини хизмати сари боғлаган эди.

Байт:

Мақтовига эл оғиз чоғлади,
Хизматига эл белин боғлади.

Эсан-Буко Дувохон ўғли. Унинг адолат чодир сояси адолатсизликнинг жазирама иссиғида қолганлар учун паноҳ ва давлати кўшкнинг остонаси ҳаёт заҳмати тортган ситамдилар учун кўнимгоҳ бўлган бир подшоҳ эди.

Назм

Фалак ҳайбатидан тўғри юарди,
Улус давлатида даврон сурарди.
Фитна қўли эса калгалик қилди,
Жабру ситам номи гўё йўқ бўлди.

Кебекхон Дувохон ўғли³³. У юриш-туриши мақтовга арзигулик, тўла ҳашаматли бир подшоҳ эди; салтанатдорлик шухрати, фаҳму фаросати ва улуғворлиги элга дoston бўлди, адолати жаҳон узра шухрат топди. Чингизхон замонидан бери хароб бўлиб, қамишзорга айланиб ётган Балх шаҳрини қайта тиклади... (Бу ерда Кебекхоннинг адолатпарварлиги ҳақида бир ҳикоя келтирилган) (в. 806). Ҳаёт муддати тугагач, уни Қаршида³⁴ дафн этдилар ва қабри устига бир гумбаз барпо қилдилар.

Илчигдай Дувохон ўғли. У жаҳондорлик хильвати келишган қоматига мос, шавкатли, юрт улуғларини сийловчи ва душманларнинг додини берувчи бир хон эди.

Назм

Фалакдай улуғвор, доврӯғи куёш,
Жаҳон банда унга, замон эгмиш бош.
Аччиғи заҳардур, меҳри-чи — даво,
Чехраси офтобдур, кўлами — дунё.

Дуво Темурхон ўгли Уқрохон. У жангу жадал учун мардликларини боғлади ва осмонўпар кўрғонларни забт этди, ҳожатмандларниг муҳтожлик эшигини ёпди.

Назм

Жаҳон тахтию, тож бахш этгувчи шох,
Юртларни забт қилгувчи олампадох.
Йўриғи ёғдусини хуршид хижил,
Қаҳри кўрқув, лутфи умидга кучдир.

Тармаширинхон Дувохон ўгли³⁵. У қадр-кимматли хон, одилу саодатли ҳақиқий султон эди; давлати чехрасини ислом саодати ила гулгун қилди. Узи эса, Оллох тавфик ато этиб, бул фоний саройда³⁶ доимий фароғатга эга бўлди. Унинг бахтиёр кечган замонида Чигатой улуси нури ислом ила бойиди, бу дунёдаги мўл-қўлчилик охират тухфаси (тайёрлаш) учун имкон яратди; дини Муҳаммадийнинг³⁷ йўл-йўриқларини олиб боришда, миллати Аҳмадийнинг³⁸ бирлигини мустаҳкамлашда жидду жаҳд кўрсатарди. Унинг подшоҳлиги замонида худойи таоло бандалари тўла хотиржамликда эдилар. (Бу ерда Тармаширинхоннинг Ҳиндистонга қилган юриши ҳикоя қилинади). (в. 81 а) Бўрон ибн Дуво-Темурхон ибн Дувохон (Тармаширинхоннинг) жияни ислом зийнатидан маҳрум эди, етти юз йигирма саккизинчи (1327—1328) йили Жетедан лашкар тортиб келди ва Кеш яқинидаги Кўзи-мундоқ (мавзеси) да Тармаширинхонни (жангда) шаҳодат даражасига етказди. Уни Самарқанд яқинидаги бир қишлоқ (мозорига) дафн қилдилар.

Бўрон (ибн) Улжойту Султон Муҳаммад Худобанда. У Чигатой улуси подшоҳзодаларидан сўнг, фармондорликда эътиборли бўлмасанда, ул улуснинг улуг амирлари — Дурчи Икжилдойхон ўғли, унинг отабегиси амир Жондуни ва бошқаларни қилич дамидан ўтказди.

Жингшухон Абуқанўғил ўғли. У жаҳонпарвар бир подшоҳ эди. Золимлاردан маҳрумлар ва муҳтожлар ҳақини қаҳр билан олиб берарди; газаб қилган вақтида сиёсат ва савлат қовоғи осилиб қонхўр Баҳром жуссасига титроқ тушарди.

Байт:

Уруш чоғи унинг вужуди заҳар,
Базм аро қалби ой олам ёритар.
Тунни кундуз каби қилади равшан
Умидворлар учун сочиб ганж туман.

Жингшухоннинг биродари Йисун Темурхон. У давлат чехрасини кенгаш билан равшан этган ва салтанат байроғини йўл-йўриғи билан юксалтирган бир (подшоҳ) эди; зулм хирмонини сиёсат билан ёқиб ташлади ва мазлумлар ҳожатини адолат билан ўринлатди.

Назм

Юртга сўзи ила кўрсатди йўл,
Подшоҳлик учун бу иш келди қўл.

Боши узра тож сарбаланд эди,
Тахт талъатидан ранг-баранг эди.

Уктойхон наслидан бўлмиш Али Султон Йисун-Темурхон устига юриш қилди, ноҳақлик ва зўравонлик билан хонлик тахтига ўлтирди; хон хазинасини талон-горовж қилди, ҳамда Туманохон мухри босилган ва (кейинчалик), уни Чингизхон ва Қарачор-нўён янгилаб, имзо чеккан Қабулхон ва Қочули ахдномасини йўқ қилиб юборди.

Б а й т:

Сипоҳни бошқарар экан ситамгар,
Давлат иши бош-оёқ издан чиқар.

Муҳаммад ибн Пўлодўғил ибн Кўнжакхон ибн Дувохон. У подшоҳлик ҳашамати билан ўз даври султонларидан ажралиб турарди. Унинг бахтиёр замонида зулм эшиги бутунлай берк ва адолат эшиги доим очик эди.

Н а з м

Адолатли подшоҳ замони боқди,
Давлат суви яна ўзандан оқди.
Барча кам-қўстлардан нишон оз қолди (в. 81 б)
Фитна тунини даврони тонг қилди.

Қозон-Султон ибн Йисун-Темурхон³⁹. У етти юз ўттиз учинчи (1332—33) йили Мовароуннахрда хонлик тахтига ўтирди. Ўша пайтлар Эрон тахтини Абу Саид-баҳодирхон эгаллаб турарди ва яна уч йил Эрон тахтида подшоҳ бўлиб турди.

Абу Саид-баҳодирхондан⁴⁰ сўнг, Эрон тахтида ҳукмронлик қилган, Чингиз (хон) авлодига мансуб бошқа хонлар — жумладан Арпахон, Мусохон, Муҳаммадхон, Тағой-Темурхон, Сотибек Муҳаммад Худо-банда Улжойтухон қизи, Сулаймонхон, Нўширвонхон ҳаммаси унинг (Қозон-султон) замондошлари эдилар.

Қозон-султонхон подшоҳлиги айёмида ҳумоюн ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур) овозаси

Б а й т:

Оламга келди, деди иқбол бахтга,
Энг муносибу мос шул эрур тахтга,

деган байт (мазмунидан) иборат туғро билан қутли ва саодатли тарзда зийнат топди.

Б а й т:

Башарият иқбол лангарини ваъда қилингандек йўнди
Ва юксак уфқ баландлигидан ғалаба юлдузи кўринди,

деган мазмунни ифода этди.

Козон-султонхон ва ундан сўнг Чиғатой улусида (хукмрон) бўлган бошқа хонлар аҳволининг шарҳи, санаб ўтилган тартибда, биринчи мақолани ^{40a} ёзаётганда ўз ўрнида келажак.

Чиғатойхон ва унинг болаларию невараларининг салтанати муддати то Козон-султонхон (даври)гача, бир юз тўққиз йилдир.

Йигирма учинчи — Донишманджахон⁴¹, Уктой-қоон наслидан. Гарчи нисбаси Чиғатойхонга етмасада, бироқ, ул улуснинг подшоҳлик (тахти) унга тегди.

Байт:

Фалакнинг не ажаб гардишлари бор,
Юрт узра у бўлди олий хукмдор.

Йигирма тўртинчи — Баёнқулихон⁴² ибн Суғдо-ўғлон ибн Дувохон. Йигирма бешинчи — Темуршоҳхон⁴³ ибн Йисун-Темурхон ибн Абуқан ибн Дувохон. Йигирма олтинчи — Туғлуқ Темурхон⁴⁴ ибн Эмилхожа ибн Дувохон. Унинг ҳақида ушбу китобда яна тўхтаб ўтилади; Олмалиғда, у учун махсус қурилган мақбарада дафн этилган. Ул диёр удумига кўра подшоҳлар қабрини ол тун атайдилар.

Йигирма еттинчи — Илёсхожа⁴⁵ Тўғлуқ Темурхон ўғли. Йигирма саккизинчи — Кобулош⁴⁶ Рўжи ибн Ийкжилдой ибн Дувохон ўғли. Йигирма тўққизинчи — Одилсултон ибн Муҳаммадхон ибн Пўлодўғил ибн Кунжакхон ибн Дувохон. Ўттинчи — Суюрғатмишхон. Ўттиз биринчи — Султон Маҳмудхон ибн Суюрғатмишхон⁴⁷.

(Шундай қилиб), Чингизхон (в. 82 а) ва унинг фарзандлари ҳамда ул насл-насабга мансуб турли хонлар (ҳақида), уларнинг ишончли тарихларидан ва бошқа машхур китобларда битилган (ёзма) маълумотлар ва хабарлар ўрганиб чиқилди ва мазмунидан хабардор бўлинди; (сўнгра) тўла куч-ғайрат ва эътибор билан ул аҳвол таҳқиқи ва тафтишига киришилди; умумий хулоса, (кўзланган мақсаддан) мустасно тарикасида ушбу «Муқаддима»да ўзига хос тартибда, равшан иборалар билан келтирилди.

Гарчанд, бу «Муқаддима»ни баён қилишдан асосий мақсад аълоҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур) насабини аниқламоқ бўлса-да, бироқ Чингизхон ва унинг авлодлари зикрида ҳам батафсилроқ тўхташга тўғри келди. Токи, заковат соҳиби бўлмиш билимдонлар унинг мазмунидан воқиф бўлгач, ҳазрат Соҳибқиронинг бундан кейин сўз борадиган ҳол-аҳвол ва зафарларидан (тўларок) огоҳ бўлсинлар. Ҳамда улар аниқ билсинларки, то биз сизларни ерда халифа қилиб тайинладик, ⁴⁸ — (ояти) девонининг муншийси бахтиёр султонлар саодати фармониға — сен истаган кишиниға мулк ато қилурсан⁴⁹ — (ояти) имзосини чекиб, гардунқудрат подшоҳлар саодати хукмномасини, — сен истаган кишиниғни улуғлайсан⁵⁰, — (оятининг) оламоро тўғроси билан беаган чоғдан бошлаб, салтанат ва жаҳондорлик соябони ҳеч қачон ҳазрат Соҳибқирон (бошиға туширгандек) сояни бирор-бир соҳиб давлатнинг бошиға ташламаган ва уникиға ўхшаш бахтиёр шажарани замона кўзи тушда ҳам кўрмаган; унинг хукмронлик ва бахтиёрлик муддати то дунё тургунча давом этсин ва боқий бўлсин.

Чунончи, қанча буюк тарихчилар, жумладан, «(Тарихи) ко-

мил»нинг муаллифи Ибн ал-Асир ва бошқа улуғлар, Одам (ато) замонидан то ҳозиргача, жаҳондорлик бобида ва ўлкаларни забт этишда ҳамда ҳукмронлик қилиш ва бошқариш санъатида бирор подшоҳ Чингизхон даражасига етмаган, деб шарҳлаганлар ва муболаға қилганлар. Ваҳоланки, Чингизхон бутун турк қабилалари-ю, мўғул лашкари билан босиб олган мамлакатларни, охирида (улар) тўртта катта улусга бўлинди, шунингдек, икки юз йилдан ортиқ вақт мобайнида фарзандлари ва набиралари қўлга киритган ўлкалар ва катта шаҳарларни, ҳазрат Соҳибқирон тангри измининг қўмағи ва унинг, — бизнинг қўшинимиз ғалаба қилғувчилардир,⁵¹ — деган ваъдасига кўра, бир улус сипоҳи билан ўттиз олти йил муддат ичида забт этди. Унинг устига Шом, Ҳиндистон ва шунга ўхшаш яна бир қанча ўлкаларни ҳам фатҳ қилди.

(Яна бир томони), Чингизхон қайси шаҳар ва вилоятниким босиб олган бўлса, на ул жойдан асар қолди-ю, на улусидан хабар. Ҳазрат Соҳибқироннинг бахтиёр замонида фатҳ этилган жойлар эса, (в. 82 б) низочилар ва душманларнинг ихтиёридан бутунлай чиқди ва ул ҳазрат Соҳибқирон (Темур) даргоҳидаги вакиллар қўл остига ўтди. (У жойлар) аҳволи олдингисидан ҳам анча яхшироқ ва ободроқ, халқи эса тинч ва хурсанд бўлди. И б о р а : (Салтанатини) у ёғидан бу ёғигача кўз илғаб етмайди.

Бу, қиёслаб чиқиб, очик-ойдин қайд этилган тафовутдир. Акс ҳолда, бу борада ўрнидурким, афзалроғи, аниқ ва равшан, — биз мусулмонларни қофирлар билан баробар қилмадик. Сизларга нима бўлди, қандай қилиб шу тарзда ҳукм чиқарасизлар?⁵² — (оят сўзлари) етарлидир. Саодат нишонли бу шажаранинг энг яхши далили-ю ҳукмдорлигининг юксалиб бориш мазмуни (учун), — Имон келтирган ва яхши амаллар қилганларни, ер юзида бузғунчилик қилганларга тенглаштирамизми ёки тақводорларни бузуқлар билан баробар қиламизми?⁵³ — (ояти сўзлари) кифоядир.

Дарҳақиқат, устунлик ва истилодан мақсадлари фақатгина дунёвий ҳой-ҳавасга ва бу олам ўткинчи лаззатларига эришишдан иборат шахслар билан диндор, ишлари мақтовга сазовор ҳамда олам нишонли байрокни ўрнатишдан мақсади ислом (дини) ни юксалтириш бўлмиш кишилар ўртасида фарқ катта. (Бундай кишилар) мусулмончиликни мустаҳкамлаш ва давлатни бошқариш ишларини мустафо шарияти яна ҳам кучайсин, деб олиб борадилар. Улар подшоҳлик ҳашамини Оллоҳнинг буюргани-ю ҳамда ман этилганини (элга) билдириш учун курадилар.

Ҳозирги вақтда рубъи масқуннинг⁵⁴ қайси бир жойидаки тинчлик-омонлик сабзаси унган экан, ёки адолат гули очилган экан уларнинг зулмини ёндирувчи қиличи ёрдамида бўлгандир; ҳар гўшадаки аҳилчилик шамъи ёнган экан ёки ҳар бир уйдаки (ислом) удуми қандили нур сочган экан, уларнинг (салтанати) шуъласидандир... (бу ерда муаллиф Амир Темур хонадони учун Оллоҳдан эзгу тилак тилайди).

«Муқаддима»дан иборат ушбу қисса ва ҳикояларни исбот ва танқидий (хулоса тариқасида келтиришдан) мақсад ҳазрат Соҳибқироннинг насабини аниқламоқдир.

Шу билан бирга, Қарачор-нўён ва унинг номдор ота-бувалари ҳақида то Ёфас ибн Нухгача ва ундан то Одам алайҳиссаломгача бўлган хабарлару қадимий маълумотлар шарҳлаб ўтилди. Унинг азиз фарзандлари ҳақида ҳам сўзламоқ лозимдур, токи насаби силсиласи улансин ва кўзлаган мақсад тўла амалга ошсин.

Хуллас, Қарачор-нўённинг қирк хотини бўлиб, ҳудо унга ўнта ўғил қаромат қилган эди. Жумладан: Юлдуз, Ясўко (в. 83 а) Лоло, Шаръа, Ийжил. Уларнинг энг тўнғич ва баркамоли Ийжил-нўён эди, у отаси ўрнини эгаллади.

Назм:

Мўғул удумига кўра ҳар доим ўғиллар,
Еш (катталигига) қараб тахтга ўтирарлар.
(Ийжил-нўён) ботир, бағри кенг, жанговор эди,
Адоватни тўхтатувчи, ўлкаларни забт этувчи шоҳ эди.
Ҳиммат чоғи гавҳар сочувчи булут мисоли,
Ўч олишда душман овловчи йўлбарс мисоли.

Унинг (Ийжил-нўён) бир неча фарзанди бўлиб, каттаси Илангиз-нўён эди, Амир Ийжил Хулоғухон билан Турондан Эронга кўчиб кетганида, у Чигатой улусида (отаси) ўрнида қолди.

Байт:

Отаси каби, кўмак бўлиб шоҳга,
Юртга ҳомий бўлди, паноҳ сипоҳга.
Ундан Буркул исмли бир ўғил қолди.

Назм:

Мирлигу шоҳликка майл қилмади,
Дин йўлин танлаб гўшанишин бўлди.
Кеш худуди эди унинг маскани,
Барча ўлкалардан хуш топди уни.

Унинг икки ўғли бор эди: амир Тарағой ва амир Балта. Амир Тарағой ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темури)нинг отасидир.

Маълумки, тонгда куёш чиқиши яқинлашган сари, унинг қутлуг нурларидан олам ёруғроқ ва ёрқинроқ бўлиб боради. Амир Тарағойнинг бутун эътибори мусулмончиликни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга қаратилганлиги учун давлати худуди доим уламо-ю фузаларнинг (адо этиш) қибласи ва олий мажлиси солиҳлару ҳамда фуқаро (аҳлининг) йиғингоҳи бўлди. У қадрли шайх Шамсуддин кулорга⁵⁵ сидқидилдан ихлос қиларди ва унинг муборак қабрига (зиёрат учун) тез-тез бориб турарди. (Бу шайх) хирқаси⁵⁶ жиҳатдан қаромат насабли, раҳматли художўй шайх-ул-ислом шайх Шаҳобуддин Сухравардийга⁵⁷, — Оллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас этсин, — бориб етади.

Назм:

Саховати уммону карами дунё,
Эзгулик соҳибию художўй, зебо.
Кафти абридан тоза ҳиммат бўстони,
Сўзидан мунаввардур вужуд осмони.

Етти юз олтмиш иккинчи (1360—61) йил, яъни сичқон йили Кеш худудининг дилкаш заминида, — Эй ором тоғувчи жон, сен парвардигорингдан мамнун, парвардигоринг сендан рози бўлгон ҳолда, унинг даргоҳига қайтғил,⁵⁸ — (оят) нидосини қабул этди ва уни⁵⁹ отаси, туғишганлари ва бошқа қариндош-уруғлари қошига қўйдилар. Етти юз етмиш бешинчи (1373—74) йили Соҳибқирон (Темур) ҳиммат меъмори улуғ шайх Шамсуддин кулорнинг, — қабри мунаввар бўлсин, — жомеъ масжид ёнида жойлашган мазори қошида бир гумбаз-мақбара қурдирди ва уни ўша ерга кўчиртирди.

Байт:

Рухи жаннат ичра нурга чўмсин,
Ҳақ васлига етиб масрур бўлсин.

Чунончи, юқорида ҳикоя қилинганлар асосида, равшан ва аниқ бўлдики, аъло ҳазрат Соҳибқироннинг насаби куйидагичадир: муаззам султон, адолатли-ю карамли ҳокон, Оллоҳнинг мамлакатлардаги сояси, сув билан лойнинг⁶⁰ қахрамони (в. 83 б), саховатли подшоҳ — (Оллоҳ) кўмаги билан қўллаб-қувватланган, ҳақиқату салтанат ва дунё-ю дин қутби Абу-л-Музаффар⁶¹ Темур кўрагон ибн амир Тарагой ибн амир Буркул ибн Илангиз-баҳодир ибн Ийжил-нўён ибн Қорачор-нўён ибн Суғу-чечан ибн Эрдамчи барлос ибн Қочули баҳодир ибн Туманохон ибн Бойсунғурхон ибн Қайдухон ибн Дутуманинхон ибн Буқоқоон ибн Бўзунжархон ибн Алонқуво, қайсиким Қуён наслига мансуб эди. Қуённинг нисбаси эса, то пайғамбаримиз Одам(ато) гача, — унга (Оллоҳнинг) раҳмати ва саломи бўлсин, — (бориб етади ва бу ҳақда) илгари айтиб ўтилди. (Амир Темурнинг) олий насабининг аҳволи, қайсиким «Муқаддима»ни ёзишдан асл мақсад ҳам уни баён қилиш эди, ва у амалга ошди. Энди Ҳазрат Соҳибқироннинг ўз тарихини ёзишга киришмоқ вақти етди.

ИЗОҲЛАР

1. Одами соний — иккинчи Одам, яъни Одам-атодан кейинги.
2. Искандар Зулқарнайн — Александр Македонский (ми.ав 356—323).
3. Бобил шаҳри — Месопотамиядаги қадимги шаҳар.
4. Салангой — ҳозирги Селенга дарёси, Байкал қўлига қуйилади.
5. Уртоғ ва Куртоғ — ҳозирги Хангай ва Монғолия Олтойи тоғлари. Қорақурум-Хангай тоғлари этагидagi қадимий шаҳар, ўрта асрларда Мўғулистоннинг пойтахти.
6. ... тангрига санинмағунингача — матндаги воқеалар исломгача бўлган даврларга оидлиги эътиборидан, «мусулмон» сўзида яқкахудодилик эътиқодини тушуниш керак, у исломда ҳам эътироф этилган; «куфр ва ширк» деганда эса-турли маҳаллий эътиқодлар назарда тутилган.
7. ...уларнинг тобелари — қўл остидагилари, унга бўйсунувчилар.
8. Талон шаҳри — Талас (Қозғистондаги ҳозирги Жамбул) шаҳри; Ўрта аср араб ёзма манбаларида Тароз.
9. Ғур ерлари — Хуросондаги тоғли вилоят.
10. Иброн қизм Марям — Исо пайғамбарнинг онаси биби Марям
11. ... отасиз ҳомилдор бўлган — яъни эрсиз
12. Марям қиссаси — бу қисса Қуръони каримнинг Марям сурасида батафсил баён қилинган.

13. Абу Муслим Марвазий — Абу Муслим Абдурахмон ибн Асад Марвазий (727—755) Урта Осиё ва Хуросонда умавийлар халифалиги (661—750) зулмига қарши қўтарилган қўзғолон (747—750) раҳбари, Аббосийлар халифалигида бош кўмондон ва уларнинг Хуросондаги ноиб. У 755 йили иккинчи аббосий халифа ал-Мансур (754—775) буйруғи билан қатл этилган.
14. Раби ал-аввалнинг боши Абу Райҳон Беруийнинг хабар беришича, исломнинг дастлабки йилларида раби ал-аввал ойн (ҳижрий-камарий йил ҳисобида учинчи ойн)нинг боши Мухаммад пайгамбар томонидан улуг кун деб эълон қилинган.
15. Кайвон — Сатурн (Зухал) сайёраси; қадимги мунажжимлар ақидасига кўра, у энг баландда, еттичи осмонда ҳаракат қилади.
16. ... мамлакатларни эғаллайди — Чингизхон назарда тутилган.
17. ... сенинг — Қочули назарда тутилган.
18. ... жаҳонгирлик қилгай — Амир Темур назарда тутилган.
19. Баҳром — Миррих (Марс) сайёрасининг номи, қадимги мунажжимлар уни уруш қудузи деб билганлар.
20. Фаридун — Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да таъкидланишича, қадимги Эрон подшоҳларидан.
21. Бешбалиғ — Шарқий Туркистондаги қадимий шаҳар, ҳозирги Турфон шаҳри яқинида бўлган, 8—14-асрлар ёзма манбаларида тилга олинган; 14-асрга келиб харобага айланган, туяган.
22. Ому соҳил — Амударё бўйлари.
23. Ноймон (найман) — туркий халқлар таркибидаги уруғлардан бири, дастлаб Олтой ва унга жанубдан туташ ерларда яшаган. Ноймонлар кейинчалик (18-асргача) Қозоғистон ва Урта Осиёга тарқалган.
24. Қуръони қарим, Бақара сураси, 19-оятдан.
25. Қуръони қарим, Бақара сураси, 20-оятдан.
26. Уд йили (ут йили) — мучал ҳисобидаги иккинчи йилнинг номи; ҳозирги аталиши «сигир йил».
27. Тавушқон йили — мучал ҳисобидаги тўртинчи йилнинг номи; ҳозирги аталиши «куён йили».
28. Катта ўрду — Чингизхон империясининг пойтахти Қорақўрум шаҳри.
29. ... бойликларни — олиқ-солиқ.
- 29^а. Олмағли — Или водийсидаги йirik шаҳар. Ҳозирги вақтда унинг ўрнида шу номда қишлоқ бор. Ғулжа шаҳридан шимол-ғарбда.
30. Тўғрис: Бурокхон ибн Йису-Дувон ибн Мутўгон ибн Чигатой 1265—1271 йилларда Чигатой улуси ҳокими
31. Бекшихон ибн Широми — Укто-қоон (Угэдэй-қоон) авлодидан.
32. ... бахру бар — сув ва қуруқлик.
33. Кебекхон (ёки Келекхон; 1318—1325) — Бурокхоннинг невараси, Чигатойхон наслидан.
34. Қарши — ҳозирги Қашқадарё вилоятининг маъмурий маркази.
35. Тармаширхон — вафоти 727 (1326—27) йил, баъзи маълумотларда 729 (1328—29) йил, Нахшаб; «Зафарнома» да 728 йил.
36. ... фоний саройда — бу дунёда
37. ... дини Мухаммадий — ислом дини.
38. ... миллати Ахмадий — мусулмонлар.
39. Қозон-султон — 747 (1346—47) йили ўлдирилган.
40. Абу Саид-Баҳоудирхон — Эронинг 717 (1317) — 736 (1336) йиллардаги ҳукмдори, Чингизхон наслидан.
- 40^а. ...биринчи мақола — «Зафарнома» нинг асосий қисми, яъни Амир Темур тарихи назарда тутилган.
41. Дошиқанджа — 747 (1346—47) йили хонлик тахтига ўтирди, 749 (1348—49) йили ўлдирилган.
42. Баёнқудихон — Чигатой наслидан, 749 (1348—49) йили тахтга ўтирди, 759 (1357—58) йили ўлдирилган.
43. Темуршоҳ — Чигатой наслидан, 759 (1357—58) йили хонлик тахтига тайинланган.
44. Туғлуқ Темурхон — 748 (1347) — 764 (1362—63) йилларда Мўғулстон хони.
45. Илэсхожа ибн Туғлуқ Темур — 764 (1362—63) — 765 (1363—64) йилларда Мўғулстон хони.
46. Қобулшоҳ — Чигатой улусининг ғарбий қисмига 766 (1364 — 65) йили Амир Ҳусайн ва Амир Темур томонидан анъанага кўра Чингизхон наслидан номига тайинланган хон.
47. Суюрғатмишхон ва Султон Маҳмудохон — Мовароуннаҳр тахтига номигагина тайинланган Чингизхон авлодига мансуб хонлар.
48. Қуръони қарим, Юнус сураси, 14-оятдан.
49. Қуръони қарим, Оли Имрон сураси, 26-оятдан.
50. Қуръони қарим, Оли Имрон сураси, 26-оятдан.
51. Қуръони қарим, Ас-Соффот сураси, 173-оят.
52. Қуръони қарим, Қалам сураси, 35—36-оятлар.
53. Қуръони қарим, Сод сураси, 28-оят.
54. Рубий маскун (арабча) — «Обод чорак»; ўрта аср Шарқ география фанида Ерни тўрт қисмга бўлиб, унинг фақат бир чораги (асосан Евросиё материги) обод, деб ҳисоблаганлар.
55. Шамсуддин қулор — матнда шундай ёзилган, лекин қўпроқ Шамсуддин қулор (вафоти 1371 й.) номи билан машҳур; нақббандийлик-хўжагон тарикатининг намояндalarидан.
56. Хирқа — суфийлик тављимоғидда шайхлик даражасининг бир шайхдан бошқасига ўтиши.
57. Шаҳобуддин Абу Ҳафс Умар ибн Мухаммад ал-Бокирий Сухравардий (539/1144—632/1234) — суфийлик тављимоғининг пешволаридан бири.
58. Қуръони қарим, Фажр сураси, 27—28-оятлар.
59. ... уни — яъни отаси Амир Тарағой жасадини.
60. ... сув билан лойнинг — яъни инсониятинг; бу ерда инсоннинг Оллоҳ томонидан лойдан ясалганлиги хақидаги ривоят назарда тутилган.
61. Абу-л-Музаффар (арабча) — айна «зафарнинг отаси», Амир Темурнинг лақаби.